

խանդարում էր Թուրքիայի քարավանային ուղիների անապահովությունը, խոսելով օտևարական ուղիների վտանգավոր լինելու մասին, Ժ. Տավերնիեն հայտնում է, որ վաճառականներն ամենուրեք ենթարկվում են ավազակների հարձակումներին: «Ամբողջ Թուրքիան,—գրում է նա,—լի է ավազակներով, որոնք թափառում են մեծ խմբերով ու սպասում ճանապարհի վաճառականներին: Եթե նրանք հանդիպում են հարուստ վաճառականների, ապա կողոպտում են նրանց ու շատ հաճախ զրկում կյանքից»²⁵:

Այս դժվարություններով հանդերձ XVI—XVIII դարերում հայ վաճառականներն ունեցան զգալի հաջողություններ Թուրքիայի ներքին ու արտաքին առևտրի ասպարեզում:

5. ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

«Ամենացածր բարբարոսական աստիճանում գտնվող» թուրք ֆեոդալների գերիշխանության տակ հայ ժողովրդի համար չկար կյանքի ու գույքի ապահովություն: Զուրկ մարդկային ամենատարրական իրավունքներից, կրոնական կույր մոլեռանդության պայմաններում, հայ աշխատավորությունը ենթարկվում էր ամենադաժան հալածանքների ու անլուր տառապանքների:

XVII դարի սկզբում Արևմտյան Հայաստանի գավառներում ճանապարհորդած Սիմեոն Լեհացու վկայությամբ թուրքերն ամեն կերպ աշխատում էին վիրավորել հայերի արժանապատվությունը: Նա այսպես է իր Ուղեգրության մեջ նկարագրում հայ ժողովրդի տառապանքը. «Եւ յայնմ ամի (1613 թ.), յորում ես էի Թոխաթ, ել հրաման չար, թէ եկեղեցիս և վանորայս մի վառեսցեն մոմեղէն ճրագ, այլ եղէ. և թէ ուրեք գտանէին՝ տուգանէին: Եւ այսպիսի տառապանք և նեղութիւն էին ի ձեռս տաճկաց, վասն որոյ յոյժ աղբատ և չքաւոր են, զի միշտ զրկեն, զզվեն, տուգանեն, զրպարտեն և առաւել հարկս պահանջեն»²⁶:

Թուրքական ղեկավարող շրջանները ցանկանում էին, որ քրիստոնյա հպատակի արտաքինն իսկ խոսեր նրա ստորադաս վիճակի մասին: Այսպես, 1588 թ. հայ, ինչպես և հրեա տղամարդկանց կարգադրվում է սպիտակ փավեղի փոխարեն կրել սև դգակ²⁷: Քրիստոնյա հպատակների վախը բռնակալներից այնքան մեծ էր, որ ոչ ոք չէր հանդգնում հարուստ երևալ կամ շքեղ մի տուն կառուցել²⁸: Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում քրիստոնյաներին թույլ էր տրվում բնակվել միայն հատուկ թաղամասերում: Նրանց արգելված էր կառուցել նոր եկեղեցի կամ նորոգել հինները, իսկ կառուցվածներն էլ զրավվում էին մզկիթների վերածելու համար:

1659 թ. Հակոբ Կարենցին հայտնում է, որ հայրենի քաղաքում ու շրջակա գավառներում եկեղեցիներից շատերը վեր են ածվել մզկիթների ու բաղնիքների: Նա գրում է.

Կարնո քաղաքս պատուական,
Որ մաւր Յիսուսի է կառուցման,

²⁵ J. B. Tavernier, հատ. Ա, էջ 2:

²⁶ Սիմեոն Լեհացի, էջ 194:

²⁷ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հատ. Բ, էջ 516:

²⁸ Տե՛ս Michel Feuvre, նշված աշխատությունը, էջ 166:

Յեկեղեցիք բաղում որ կան
Մէջ քաղաքիս թիւ յորելեան,
Տաճկունքն առին զամենեսեան,
Արին մղկիթ և ղորն համամ:

Քրիստոնյա հպատակը իրավունք չունի մկա լինելու դատարանում, ուր քննարկվում էր մահամեղականների գործը: Եթե որեւէ թուրք հարձակվեր քրիստոնյայի վրա, վերջինս իրավունք չունի դիմելու ինքնապաշտպանության, հակառակ դեպքում խստագույնս կ'պատժվեր, կհարկադրվեր հավատափոխության և այլն²⁹:

Օսմանյան կայսրության մեջ հաճախակի էին հպատակ ժողովուրդների բռնի մահամեղականացման դեպքերը:

«Տաճիկք մեծ վարձք համարելով զքրիստոնէից ուրանալ զՔրիստոս և ի մահմեդի օրէնս և ի կրօնս դառնալ,—գրում է Գրիգոր Դարանաղցին,—զխաշ և զեկեղեցի բեկանել և խորտակել և հաւատացեալք, որ ոչ հաւանին Մահմեդի և չար կրօնից նորին, ազգի—ազգի տանջանօք շարշարեն և հրով այրեն և համարեն պաշտօն աստուծոյ մատուցանել»³⁰:

Կրոնական հալածանքներն առավել խստանում էին պատերազմների ժամանակ: Կեղծ մեղադրանքներով նահատակվում էին անմեղ մարդիկ: Այդ մասին են վկայում բազմաթիվ ձեռագիր հիշատակարանները, ժամանակագիրները և նահատակվածների մասին գրված վարքերը:

Թուրք տիրապետության տակ հեծող հայկական նահանգների բնակչության համար կատարյալ մի պատուհաս էր դեշիրմեն՝ մանկահավաքը: Պետական մարմինների կարգադրությամբ կայսրության քրիստոնյա բնակչություն ունեցող նահանգներից և, մասնավորապես, Արևմտյան Հայաստանից բռնի հավաքագրում էին ֆիզիկապես ամենաուժեղ ու գեղեցկագույն մանկահասակ տղաներին, հավատափոխ անում, ենիչեթիական բանակի շարքերը լրացնելու նպատակով:

Հայկական նահանգներում մանկահավաքներ կատարվել են 1531—1536, 1543, 1547, 1550, 1560, 1622 թվականներին:

Երեխաներին ծնողներից և հարազատներից բռնի բաժանելու պատկերը մի կատարյալ ողբերգություն էր: XVI դարի հիշատակագիր Թագեոս Սեբաստացին այսպես է նկարագրում մանկահավաքը.

Ողորմագին դիմօք արտասուէին
Ծնողքն և ազգականքն և եղբարք նոցին,
Մինչ ղի զամենեսեան ի յողբ շարժէին,
Զոր ոչ կարէ պատմել լեզու մարդկային:
Սեւազգեստ լինէին, քորձ զղենուէին,
Մոխրաթաւալ անձամբ աղաղակէին,
Տարակուսեալ հոգով ի տուն նստէին,
Հանգուցեալ մեռելոցն երանի տային:
Յորժամ բաժանեն զնոսա ի ծնողաց

²⁹ Տե՛ս Գրիգոր Դարանաղցի, ժամանակագրութիւն, էջ 467—468:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 152:

Անդ եղև աղաղակ մեծ կոծումն և լաց,
Որպէս որ բաժանեն զգառն ի մաքեաց.
Եւ եղև մեծ աղէտ տարակուսանաց:

Մանկահավաքի ժամանակ թուրք պաշտոնյաները գործադրում էին անասնի բռնություններ: «Ի թւին ԶԶ (1531) տղայ ժողովեցին ի քրիստոնէից. ա՛հ ու վախ, լաց և աղաղակ և խեղճ բաներ շատ եղև»,—կարդում ենք Անանուն Սեբաստացու ժամանակագրության մեջ: Ինչպես վկայում է Գր. Դարանաղցին, մանկահավաքը կանխելու նպատակով հայերը հանձն են առել ծանր տուրք վճարել սուլթանական կառավարությանը՝ «օղլանջի ստակ» անվան տակ:

Ստանալով մոլեռանդ մուսուլմանական դաստիարակություն, ենիչերիները դառնում էին ռազմատենչ սուլթանների հիմնական հենարանը: Սկսած XVI դարի վերջից ենիչերիների բանակը փաստորեն հանդիսացավ երկրի լիիրավ տերն ու տնօրենը, չարիք ու պատուհաս դառնալով նախ և առաջ քրիստոնյա հպատակների գլխին:

Թե ինչ չարիք են եղել ենիչերիները հայ հոծ զանգվածների համար, վկայում է Սիմեոն Լեհացին. «Եւ այնպէս չար էին եանչարիքն,— գրում է նա,—որ քրիստոնէից չի տային ձի հեծնալ, ոչ ջորի, ոչ լաւ չուխայ ագանիլ, ոչ այգի, ոչ տուն մեծ, այլ զամենայն յափշտակէին ի ձեռաց: Նաև առաջնորդաց շտային քննել հաս-չհաս կամ օրէնք պահել, զի թէ ոք կամէր կին առնուլ և չհասութք լինէր, շերթային առ հովիւ կամ առաջնորդ, այլ (երթային առ) ենչարի մի և տային կաշառ, և նա գայր իրիցուն թօփուզով պսակ տայր առնել, և նա ակամայ պիտեր խօսիցն շելնէր, ապա թէ ոչ բազում չարիս անցուցանէր ի գլուխ և վնաս և տուգանք ձգէր զնոսա, այլ և եկեղեցեաց և վան-օրէից: Եւ թուրքաց աշխարհն ամենայն այգպէս են»³¹:

Հայ աշխատավորության համար մեծ չարիք էին նաև աղջկաժողովները, որ կատարվում էր թուրք փաշաների ու սուլթանների հարեմների համալրման համար:

* * *

Այսպիսով, Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված օսմանյան վայրագ կարգերը ոչ միայն արգելակում էին երկրի արտադրողական ուժերի զարգացմանը, այլև ուղղակիորեն քայքայում ու ոչնչացնում էին այդ ուժերը:

Վարելով անվերջ պատերազմներ և ուժեղացնելով գյուղացիության ու քաղաքի առևտրա-արհեստավորական խավերի շահագործումը, իշխող ֆեոդալական դասը թուրքիայում մաշում ու թշվառության էր դատապարտում ինչպես ամբողջ կայսրության, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանի նյութական բարեկեցության հիմնական աղբյուրը հանդիսացող աշխատավոր բնակչությանը:

XVI դարի արշալույսից, կարճատև ընդհատումներով, մինչև 1639 թ. հարատևած թուրք-պարսկական պատերազմներն ունեցան ամենասուսկալի հետևանքներ Արևմտյան Հայաստանի բնակչության համար: Դրությունը ավելի քան ծանրանում էր նրանով, որ այդ պատերազմների ժամանակ Արևմտյան

³¹ Սիմեոն Լեհացի, էջ 193:

Հայաստանի տարբեր մասերում կենտրոնական կառավարության դեմ բռնկվում էին առանձին ֆեոդալների ապստամբություններ: Հարավ-արևմտյան Հայաստանի բնակչությունը տուժում էր քուրդ ֆեոդալների միջցեղային անվերջ ընդհարումներից: Հատկապես մղձավանջային իրադրություն ստեղծվեց երկրում ջալալի կոչված ավազակախմբերի շուրջ քառորդ դար տևած ապստամբությունների ժամանակ: Քաղցն ու կարիքը, մտրակն ու սուրը, հրանոթն ու հրացանը, կեղեքիչ ու ստրկացուցիչ հարկային սիստեմը, թուրք ֆեոդալների վարած համաձուլման քաղաքականությունը ստիպում էին հայ բնակչությանը արտագաղթել երկրից ու ապաստան փնտրել օտար երկնակամարների տակ:

1639 թ. Կասր-ե Շիրինում կնքված հաշտության պայմանագրից հետո իրանի տիրապետության տակ ընկած Արևելյան Հայաստանում ստեղծվեցին որոշ խաղաղ նախապայմաններ երկրի արտադրողական ուժերի զարգացման համար: Արևմտյան Հայաստանում, սակայն, դրությունը մնաց անփոփոխ: Թուրքիան ապրեց լճացման ու անկման երկարատև ժամանակաշրջան, որն արդյունք էր տեղապետող ռազմա-ավատատիրական սիստեմի քայքայման: